

Гордана ТОМОВИЋ
Историјски институт
Београд

О ГЛАГОЉСКОМ НАТПИСУ ИЗ КОНАВАЛА

На висоравни испод града Сокола у Конавлима на гробљу села Дунаве током радова на цркви Мале Госпе случајно је откривен 1979. године епиграфски глагољски споменик, запажен у науци тек после двадесет година. Први прилог посвећен овом споменику објавили су Бранко Фучић и Нико Капетанић. Закључили су да је писан угластом глагољицом и да потиче из времена када су Конавли били под влашћу Дукље (током XI и почетком XII века). Доносећи фотографију (1:1), опис и цртеж, нису прочитали текст, али су упутили позив научној јавности да се укључи у његово разрешење, упозоривши да ће се до тога тешко доћи.¹ После смрти Бранка Фучића, врсног познаваоца глагољице, који је објавио корпус глагољских натписа из Хрватске, њему у спомен посветили су други прилог о истом натпису Нико Капетанић и Матео Жагар, упутивши се у минуциозну обраду натписа, слово по слово. У препознавање слова уложили су велики труд и предложили читање текста са наглашеном обазривошћу, али и са закључком да нису у садржај натписа „могли дубље проникнути“.² Међутим, у наслову прокла-

¹ Branko Fučić - Niko Kapetanić, *Glagoljski natpis u Konavlima*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije nauka i umjetnosti u Dubrovniku, Sv. XXXV, Dubrovnik 1997, 7-10.

² Niko Kapetanić - Mateo Žagar, *Najjužniji hrvatski glagoljski natpis*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije nauka i umjetnosti u Dubrovniku, Sv. XXXIX, 9-48, цитат са стр. 48. Аутори су уочили 49 слова, која су нумерисали на цртежу натписа и потом појединачно анализирали. При томе, тешкоће за ауторе при тумачењу отпочеле су већ у другом реду јер није уочено да су слова под бројем 6 и 7 глагољичко Ц и меки полуглас Ђ;

мовани закључак да је реч о најјужнијем хрватском глагољском натпису, и читање натписа које предлажу наведени аутори, укључују елементе од значаја за историју и историју језика и писма, поред осталог лично име Гонеслав и датум 1060. године. Будући да се ради у подручју које је вековима било насељено српским становништвом и у политичким оквирима српских средњовековних држава, а нарочито пошто су недавно, трудом Ђорђа Трифуновића, сабрани и проучени докази који осветљавају значајну улогу глагољице у формирању најстарије српске писмености и сведоче о њеној дуготрајности,³ било је потребно подвргнути натпис епиграфској анализи и проверити предложено тумачење текста.

затим, зато што су у трећем реду два слова слово П Р и А у облику ћириличног слова Т схваћена као једно слово (12), које је, стога, било „једно од оних које задаје највише потешкоћа“ (стр. 28); слова 13 (Ц с) и 14 (ь) тумачена су погрешно као лигатура **во** или **го**, као и код два следећа слова (15, 16), различитог облика од претходна два, која се јасно препознају као **Ж** (н) окренуто улево и **О** (о). Дилеме аутора настављене су и код тумачења слова из следећих редова: у четвртном реду нису препознали ћирилично слово **Д** (17), затим обрнут облик слова **Б** (в 18) и **С** (s 20). Датум је добијен тако што је слово **Ш** или **ШТ** (26) у петом реду протумачено као **Ч**, коме је, додуше, уочена морфолошка необичност (стр. 35), а следеће глагољичко слово **И** (27) протумачено је као ћирилично **М**, чија је „morfologija neobičnija“, и које је схваћено као број, јер се није могло повезати у смисаону целину са претходним словима (стр. 35-36). У шестом реду није препознато такозвано гранато слово **М** (m 30), већ је облик слова изједначен са прејетованим назалом задњег реда. Слова 36 и 37, и поред предочених правилних тумачења као глагољичко Р(р) и ћирилички полуглас ь, у закључку се погрешно тумаче као једно слово - **Д** (стр. 39-40). У седмом реду није уочен обрнути облик глагољичког слова **З** (z 40), већ је прочитано као **і**. У последњем реду нису протумачени остаци слова: АВИ (av). Погрешно читање појединих слова одвело је ауторе и до нетачног тумачења дела текста: 1. ШисѢкл- 2. ШеѢса Гоне- 3. славо го- 4. -споинѢ 5. гѢд ЧМ (=1060) (стр. 42). Ни остали део натписа није срећније разрешен: 6. гл(агол)јон и денарѢ 7. воинуѢ в..// воинѢ сѢ в... 8. т....(стр. 46).

³ Ђорђе Трифуновић, *Ка њочецима српске писмености*, Београд 2001, посебно стр. 161-185 (О глагољици код Срба). Кратак преглед о глагољици у Србији (епиграфски налази и рукописи) доноси и *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999, s.v. глагољица (Гордана Томовић).

1. Место налаза и очуваност

Стара црква Мале Госпе у селу Дунаве била је порушена 1885. године да би се у близини изградила нова, за чију је изградњу коришћен камен црквице и квадери са тврђаве Соко.⁴ Иста судбина задесила је грађевину после земљотреса 1979. године, када је црква страдала и поново порушена ради обнове.⁵ Тада је у зиду пронађен мермерни жућкастобели фрагмент старије плоче неправилног облика (13 x 11 x 3,5 cm), са остацима два латинска слова и малим, изгледа накнадно уклесаном крстом при дну, секундарно искоришћен са друге стране за глагољски натпис.

Глагољски натпис уклесан је на заравњеној полеђини плоче која је окренута за 90°, да би се искористила највећа расположива ширина већ очигледно оштећеног каменог споменика. Тако је доњи руб старије плоче постао десна ивица глагољског споменика. Горњи и доњи део рецентно је оштећен и тиме су изгубљени и почетак са неколико слова, и завршетак натписа. Принуђен да користи фрагмент старије и оштећене мермерне плоче неправилног облика и недовољно заглачане површине, писар глагољског натписа настојао је да свој текст смести у натписно поље обележено трапезоидном линијом и подељено у редове водоравним линијама неједначеног размака и кривудавог тока. На сачуваном делу споменика има осам уклесаних редова, од којих је оштећен у првом реду почетак (два или три слова), у другом реду почетно слово, четврти и пети ред натписа уклесани су у једном истом линијском реду, у седмом реду недостају два слова на крају, а од осмог реда очувана је само горња половина трију слова. Као што се то често дешава на епиграфским споменицима и ранијим и каснијим, ни писар ни клесар нису умели да правилно планирају натписно поље, па су слова из прва четири реда већа и дубље уклесана, неједнаке висине око 1 cm, а у осталим редовима су упола мања. Отуда се стиче утисак да је доњи део клесала друга рука. Али, како ће показати садржај натписа, то овде није био случај.

⁴ Lukša Beritić, *Tvrđava Sokol u Konavlima*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Godina X–XI, Dubrovnik 1966, 103–134, стр. 132 (о зидању цркве Госпе Мале).

⁵ Црква Мале Госпе обновљена је 1982. године, Branko Fučić – Niko Kapetanić, нав. дело, 10.

2. Транслитерација и транскрипција

Натпис је вероватно почињао симболичном инвокацијом у облику крста, а потом је следио почетак натписа. У натпису нема изразитих лигатурних спојева, свако слово је посебно клесано и препознатљиво, изведено оштрим и јасним потезима, што је било тешко остварити на тако малом фрагменту камене плоче. Судаћи по облику доњег дела, прво очувано слово било би јат, као троугао издељен вертикалном цртом по средини (Q). Два слова су ћириличка, што није усамљен случај у глагољским натписима. То је слово д - прво у четвртом реду, и меки полуглас њ на крају шестог реда. Натпис гласи:

Ш+Ћќ кл-	Ш+Ћq kl-
ШиЋса(р)хъ не	ШiЋsa(r)h3 ne
сл(ѣ)паць хо-	sl(q)pac3 ho-
(ж)д(ъ) бос нъ -	(')d(3) bos n2-
гъ д(оу)ши	g2 d(6) [I
в(е)лми денаръ	v(e)lmi denary
го(б(знъ сѧ всШъЋ -	go(b(zn2 s= vs-
тавШихъЋ	taWihЋ

Проблем који до сада није добио задовољавајуће решење јесте реч *кл(е)сах*, будући да глагол *клесати* није посведочен у изворима.⁶ Судаћи по завршној формули натписа (*се усѣа/вих/*), на почетку текста треба очекивати именицу, а не глагол. Како показује један оштећени натпис из припрате манастира Милешеве где се помиње *клесарх*, у речи *кл(е)сах*, или вероватније *кл(и)са(р)х* може се препознати скраћени, народни облик за назив епископа, калуђера који се старао о богослужењу и реду у цркви.⁷ Садржај натписа и израда показују да је његов творац био бољи писар него клесар, добар познавалац и глагољског и ћириличног писма, који је потицао, вероватно, из искушеничких и монашких кругова. Без

⁶ Иако уочавају непотврђеност глагола „клесати“ у изворима, на основу опште словенске раширеност сличних глагола Н. Капетанић и М. Жагар су се определили да прву реч тумаче као треће лице једнине аориста ШИСЋКЛШЕЋСА, нав. дело 42-43.

Глагољски натпис из Конавала, цртеж према снимку (Апати 39,11, sl.1)

Облици слова

А	††††	О	⊗⊗⊗
Б	⊥	П	△
В	∞∞∞	Р	⊖
Г	∞∞∞	С	⊗⊗⊗
Д	△∞∞∞	Т	∇∇
Е	±±±	Х	△△
З	⊥	Ц	∇
И	⊗⊗	Ш	⊥
К	⊥	Ъ	∞∞∞∞
Л	⊗⊗∞	Ь	⊗⊗⊗
М	⊗	Ѣ	△
Н	⊥⊥⊥	Ѧ	⊥

сумње, било је потребно доста вештине и правог мотива да се на овако маленом фрагменту плоче уклеше ситан текст, па отуда појава и наопако окренутих слова и понека грешка (шт, уместо ш у речи д(у)ши). Било би то неизводљиво уколико камен није био стамено причвршћен, по свој прилици видљиво узидан у зид старије црквене грађевине у близини данашње цркве Мале Госпе у селу Дунаве под тврђавом Соко у Конавлима. Осетивши потребу да овековечи у камену своју службу епископа и своју заслугу за ред и ваљани богослужбени рад у цркви, и да нагласи супротност између свога скромног и оскудног монашког живота и великог духовног богатства, анонимни творац глагољског натписа исказао је своју мисао, потпуније казано, овим речима: *ја клисарх, не слеџац, бос ходећи и наџ, у души веома денарима ѓобзен (изобилан) се усџавих.*⁸ Завршетак натписа (вставих) у складу је са дужностима епископа да се стара о испуњењу свих правила црквеног устава. Помен епископа отвара питање постојања православне епархијске цркве у којој је службовао. Нема сумње да је то била стара православна црква под тврђавом Соко, од чијих је рушевина, срушених до темеља, сазидана оближња католичка црква Мале Госпе.

3. Датирање натписа

Како у натпису нема датума, за одређивање времена његовог настанка могућност пружају морфолошка анализа слова и одлике језика натписа. Судаћи по облицима слова, у натпису се мешају претежно троугласте форме слова са понеким словом облога и угластог типа глагољице. Изразито је угласто слово Е, са дугом средњом пречком у другом реду, али се исто слово појављује у заобљеној форми у шестом реду. Троугаони су и оштри делови

⁷ Владимир Ђоровић, *Сџари срџски заџиси и најџиси*, Београд 1997, 33 (клесарџџ). Епископ (кископ, јекископ) у српској држави је био калуџер, ретко мирски свештеник, који се старао о примени манастирског устава, о чистоћи и реду у цркви, о богослужењу, а преписивао је и књиге, *Лексикон срџскоџ средњеџ века*, Knowledge, Београд 1999, 178-180, s.v. епископ (Марија Јанковић).

⁸ *Старослованский словарь (по рукописям X-XI веков)*, ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Славянский институт Академии наук Чешской Республики - Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, Москва 1999, 172 : **гобџити**, изобилвати.

слова Л, Ђ, Ђ, Н, О, П, Х, а заобљене петљице код слова Г, В, Р, З, А, као и на крајевима слова Д чији је врх изразито угласто уобличен (шести ред). Наглашени оштри троугаони завршеци и делови слова, као и два ћириличка слова, одају утицај ћириличног писма какво се среће у Благајском натпису (1168-1196), у ктиторском натпису Стефана Немање из Ђурђевих Ступова у Расу (1170-1171), у натпису бана Кулина (1185), у ктиторско-надгробном натпису судије Градеше (1180-1204) и у Мирослављевом јеванђељу (крај XII века).⁹ Сведене форме појединих слова, као и понегде обрнут положај (Ђ, Б, З, Х), због којих су слова теже препознатљива, мешање облич, угластих, правоуглих и троуглих завршетака, указују на позније време него што је натпис до сада датован, вероватно на XIII век.¹⁰

Иако скромног садржаја конавоски глагољски натпис има и неке карактеристичне језичке и правописне особине. У неким речима се запажају одлике народног говора: на почетку *Ја*, уместо *Аз*, *клица(р)х*, уместо еклисијарх, ход уместо пуног облика партиципа, *ѡзн*, уместо *гобзн*.

За ближе датирање натписа од значаја су и две речи у натпису *слѣиц* и *денар*. Прва показује процес вокализације полугласа, који је посведочен у старосрпским натписима и рукописима од тридесетих година XIII века.¹¹ У натпису из Конавала појављују се истовремено вокализација полугласа и писање оба полугласа, што потврђује претпоставку о раној и паралелној употреби глагољице и ћирилице у зетско-хумским и рашким областима, у којима се укрштају право-

⁹ Сличне одлике слова имају натпис требињског жупана Грда (1173-1189) и Поваљски натпис (1184), Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких најпписи на Балкану*, Београд 1974, 34, бр. 5 и 6; Бранкица Чигоја, *Најстарији српски ћирилски најпписи*, Београд 1994, 25-26 (Благајски натпис); 27-28 (натпис из Ђурђевих Ступова у Расу); 22-24 (Градешин натпис). Ђорђе Трифуновић, нав. дело, 48-49 (о Мирослављевом јеванђељу и његовој јакој глагољској старословенској основи), слике између стр. 88 и 89.

¹⁰ Натпис у целини нема правих аналогја, премда се уочава сличност појединих облика слова као што су А, Г и ѣ у кијевским листићима; Г, Д, Е и С у прашким одломцима А и Б; Б, Г, Д, Н, Е и танко јер у Михановићевом одломку (прва половина XII века), али и оба облика слова Д, С, И и Н у хумским графитима 9 и 38 (XIII век), Branko Fučić, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982, 9-12 (сл. 14, 17, 18, 19, 26, 30); 194 (сл. 310), 199 (сл. 315); Ђорђе Трифуновић, нав. дело, 29-32 (о Михановићевом одломку, са сликом).

писне одлике оба писма.¹² Другачије сведочење о времену настанка натписа пружа појава речи *денар*. Иако је у натпису употребљен у значењу новца уопште, пореклом од латинског назива *denarius* за римски новац, преко византијског облика *динарион*, денар означава средњовековни сребрни новац *динар* или *денар*, кован у Млецима од 1202. године, у Србији у време Уроша I (1243-1276), у Дубровнику од 1337. године (грош или динар).¹³

У сваком случају, ни по месту налаза, нити по времену настанка, као ни по облицима слова глагољски натпис из Конавала не би припадао типичном хрватском глагољаштву. Настао под јаким утицајем савременог ћириличког писма у коме доминирају оштре линије и троугаоне петљице, глагољски натпис анонимног православног еклисијарха из Конавала припада једној особеној врсти глагољице која је почела да губи сложене графемске детаље обле и угласте глагољице и која је, како видимо, постојала у српском етничком, верском и политичком окружењу у XIII веку на подручју данашње Хрватске.

¹¹ Уз лик светог Саве у манастиру Милешеви (1220-1228) на фресци је уписано: **вогносацъ**; у хиландарском рукопису Поученија Теодора Студита из друге четвртине XIII века, стр. 159б, појављује се генитив множине: **стараць**, Борђе Трифуновић, нав. дело, 37-38.

¹² Бранкица Чигоја, нав. дело, 73-74, 83.

¹³ *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999, 152 s.v. *динар* (Ружа Ћук).

Gordana TOMOVIĆ

ON THE GLAGOLITIC INSCRIPTION FROM KONA VLI

Summary

The Glagolitic inscription was found in secondary use built in the church of Little Mary in the village Dunave near the fortress Soko in Konavli. The forms of the letters show strong influence of the contemporary Cyrillic alphabet, and some orthographic characteristics, like vocalization of the semiphonema, and words like *denar* indicate XIII century as the period when the inscription has been incised. In his rusty done, but emotionally motivated inscription the author declares himself as *church servant (eklisiarhos)*, *not blind but although barefoot and nude, opulent with plenty of money in his sole*. His service was probably in the old orthodox church in the village Dunave, destructed to the ground and its ruins were used for the church of Little Mary. The Glagolitic inscription from Konavli belongs to the special form of Glagolitic alphabet which existed parallel with Cyrillic alphabet in the XIII century in the Serbian ethnical and political environment in today Croatia.